

***Tsentrálnaya aziya v sostave rossiyskoy imperii* [Rus İmparatorluğu Terkibinde Merkezi Asya], Pod. Red. S. N. Abaşın, D. Y. Arapov, N. Y. Bekmahanova, Novoye Literaturnoye Obozreniye, Moskva 2008, 464 s.**

1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan eski Sovyet Cumhuriyetleri Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan zor bir ikileme karşı karşıya kaldı. Önce Çarlık ardından da Sovyet hâkimiyetini yaşayan Türkistan devletleri için bağımsızlık sonrasında tarihlerini yeniden kaleme alma meselesi gündeme gelmeye başladı. Kitabın önsözünde belirtildiği üzere her iki dönemdeki Rus hâkimiyeti bu devletler açısından bir baskı ve halkların küçük düşürülmesi ya da tam tersine bir ilerleme, gelişim ve dünya medeniyetine katılım dönemi olarak mı algılandı? Son on yıldır bu iki farklı tutum arasındaki uçurum büyük bir hızla büyüdü. Muhtelif yönleriyle tanıtmaya çalışacağımız bu kitapta Rus tarihçiler, klişeleri aşmak gayesinde olduklarını belirtmektedirler. Bu objektifliklerini de bir taraftan Rusya'nın bu topraklarda gelişime ön ayak olduğunu diğer taraftan da tüm eksiklikleri görerek değerlendirdiklerini belirterek açıklamışlardır.

“Okraını rossiyskoy imperii”¹ adlı yayın dizisi dâhilinde kaleme alınmış olan kitap, günümüzde Türkistan üzerinde araştırma yapacaklar için önemli çalışmalara imza atmış olan S. N. Abaşın, D. Y. Arapov, N. Y. Bekmahanova, O. V. Voronin, O. İ. Brusina, A. Y. Bıkov, D. V. Vasilyev, A. Ş. Kadirbayev, T. V. Kotyukova, P. L. Litvinov, K. B. Narbayev ve J. S. Sızdıkova gibi uzmanların ortak çalışmasıyla kaleme alınmıştır.

İnceleyeceğimiz kitap on beş bölümden oluşmaktadır. İlk olarak “Kitap dizisinin yayın kurulundan” (s. 5-9) başlığı altında yayın dizisi hakkında bilgi verilmekte, ardından da ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan on beş bölüm de kendi alt başlıkları içinde değerlendirilmektedir. On beş ana başlık sonrasında 8 adet “ek” (s. 338-424), “tavsiye edilen okuma listesi” (s. 425-432), “sözlük” (s. 433-438), “isim dizini” (s. 439-445) ve “içindekiler” (s. 446-451) verilmiştir. Son olarak ise sıra ile on beş ana başlığı kaleme alan araştırmacıların isimlerine (s. 451-452) yer verilerek çalışma tamamlanmaktadır.

Kitap, “İstoriya tsentralnoy azii do vhojdeniya v sostav rossiyskoy imperii” [Rus İmparatorluğu

1 2006-2007 yıllarında “Okraını rossiyskoy imperii” [Rus imparatorluğunun uç bölgeleri] yayın dizisi dâhilinde “Zapadniye okraını rossiyskoy imperii”, “Sibir v sostave rossiyskoy imperii”, “Severniy kavkaz v sostave rossiyskoy imperii” adlı ortak çalışmalar yayınlanmıştır.

egemenliğine kadar Merkezi Asya tarihi] (s. 10-30) adlı birinci bölümle başlamaktadır. Öncelikle bölgenin isimlendirilmesi tartışılmış, eski dönemden başlayarak Rus hâkimiyetine kadar olan tarihî süreç kısa bir şekilde anlatılmıştır. Yazarlar, bu bölümün sonunda verdikleri açıklama ile coğrafyanın adlandırılması konusundaki terminolojinin karmaşık yapısının halen devam ettiğini belirterek tarihsel süreç hakkında etraflı bir inceleme vermek iddiasında olmadıklarını vurgulamışlardır. Okuyucuya büyük dönüm noktalarını açıklayarak Türkistan'ın Rusya'nın hâkimiyetine girişine sebep olan tarihî olguları ortaya koymak amacıyla olduklarını belirtmişlerdir.

“Prisoyedineniya kazahskih plemen k rossiyskoy imperii i administrativniye reformı v XVIII - seredine XIX v.” [Kazakların Rus hâkimiyetine girmesi ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ortalarındaki idarî reformlar] (s. 31-61) adlı metnin en hacimli olduğu, ikinci ve üçüncü bölümün beraber kaleme alındığı bu kısımda yazarlar, öncelikle Rusların Kazak bozkırlarına yönelişlerinin sebeplerini ayrıntılı bir şekilde tartışmakta, ardından da Rusya'nın Türkistan'daki komşularına yakınlaşma sebebinin jeopolitik ve ekonomik bir karakter taşıdığını belirterek, 1867 senesinde Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasına kadar olan dönemde göçebe Kazaklar üzerinde uygulanan idarî, adli sistemleri ve reformları ayrıntılı bir şekilde incelemektedirler.

“Zavoyevaniya rossiyskoy imperii v tsentralnoy azii (Vtoraya polovina XIX – načala XX v.)” [Rus imparatorluğunun Merkezi Asya'daki kazanımları (XIX. yüzyılın ikinci yarısı - XX. yüzyıl başı)] (s. 62-85) adlı dördüncü bölümde Rusya'nın Kazak bozkırlarındaki hâkimiyetinden sonra Türkistan'ın iç bölgelerine ilerleyişinden rahatsızlık duyan İngiltere ile arasındaki rekabet üzerinde durulmuş, ardından Rusya savaşı, dışişleri ve maliye bakanlıkları çevrelerindeki bu ilerleyişinin zorunluluğu hakkındaki bir takım tartışmalara vurgu yapılmıştır. 1830-1850'li yıllarda Rus imparatorluğunun hedef noktasına giren Türkistan devletleri Hive, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği ile Rus imparatorluğu arasındaki askerî-siyasî ve diplomatik ilişkiler, 1865 yılında kurulan Türkistan Bölgesi (*Turkestantskaya oblast*) ve 1867'de kurulan Türkistan Genel Valiliği (*Turkestantskoye General-Gubernatorstvo*) idarî sistemlerine değinilmiş, 1880'e kadarki dönem değerlendirilmiştir.

“Tsentralnaya aziya vo vnutrenney politike tsarskogo pravitelstva” [Çar idaresinin iç politikasında Merkezi Asya] (s. 86-131) isimli beşinci ve altıncı bölümlerde 1865 senesinde Türkistan bölgesinin kurulmasından başlayarak I. Dünya Savaşı'na kadar olan sürece yer verilmiştir. Muazzam büyüklükteki toprakların Rus hâkimiyetine girişinin buraların idarî organizasyonları açısından birtakım problemleri de beraberinde getirdiğine vurgu yapılmıştır. Rus idarî sistemleri hakkında bilgi verilmiş, 1865 yılının Şubat ayında Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı olarak kurulan Türkistan Bölgesi, ilk askerî vali M. G. Çernyayev'in yetki ve görevleri, 6 Ağustos 1865 tarihinde onaylanan “Türkistan bölgesinin yönetimi hakkındaki geçici hükümler” incelenmiştir. Ardından 11 Temmuz 1867 tarihinde Sırderya ve Semireçensk Bölgesi (Yedisu) olarak iki idarî bölgeye ayrılarak kurulan Türkistan Genel Valiliği üzerinde durulmuştur. “Semireçensk ve Sır Derya Bölgelerinin yönetimi hakkındaki geçici hükümler” incelenerek Genel Vali ve yerel yöneticilerin yetkileri, bölgelerin, uyezdlerin, volost ve aulların idarî özellikleri değerlendirilmiştir. Bu hükümlerin tamamlayıcısı niteliğinde olan 1871, 1873, 1881 ve 1883 yılı

düzenlemeleri ve Bozkırlar Genel Valiliği'nin kuruluşu ve idarî yetkileri tartışılmıştır. Bu bölüm, Rus ve Türk tarih çevrelerinde de çok fazla bilinmemesi sebebiyle alan üzerinde çalışacaklar için yol gösterici olması bakımından önem arz etmektedir.

“Sotsialno-ekonomičeskoye i demografičeskoye razvitiye tsentralnoy aziy v sostave rossiyskoy imperii” [Rus İmparatorluğu terki bindeki Merkezi Asya'nın sosyo-ekonomik ve demografik gelişimi] (s. 132-158) isimli yedinci bölümde XVIII. ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus imparatorluğu ile Türkistan arasındaki ekonomik ilişkiler, Rus çevrelerinde Türkistan hâkimiyetinin kâr ya da zarar getirdiği hakkındaki tartışmalar, toprak ve vergi reformları, Türkistan'ın demir yolları, pamukçuluk, sanayinin gelişimi, toplumun sosyo-ekonomik yapısı ve nüfus hareketliliği tartışılmıştır. Yedinci bölüm Türkistan'daki nüfus hareketleri hakkında bilgi verilerek sonlandırılmıştır. Çünkü Rusya'nın Türkistan'a ilerleyişinin sonuçlarından biri de Türkistan'daki nüfus yapısının değişimi idi.

“İzmeneniya v kulture tsentralnoaziatskogo obşcestva pod vlastyu imperii” [İmparatorluk idaresi altındaki Merkezi Asya toplumlarının kültüründeki değişim] (s. 159-186) isimli sekizinci bölümde Türkistan'da eğitim, Kazaklar üzerinde uygulanan Rus eğitim sistemi, yerli Rus okulları, geleneksel eğitim sistemi üzerindeki reformlar, yeni usûl mektepler, edebiyat, müzik, mimarî, basın ve aydınlar üzerinde durulmuştur. Öncelikle Türkistan'daki geleneksel eğitim sistemine vurgu yapılmış, eski usûl mektep ve medreseler hakkında bilgi verilmiştir. Ardından XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus hâkimiyetine giren Kazak topraklarındaki Rus eğitim sistemi ve Rus okulları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Kazaklar arasındaki Rus misyonerlere, ayrı bir başlık altında Papaz Yefrem Yeliseyev'in faaliyetlerine yer verilmiştir. Çünkü onun çalışmaları sonucunda 1892 yılından itibaren 10 yıl içinde 200 Kazak Hıristiyan olmuştu. Bölümün sonunda Rus hâkimiyet yıllarında Türkistan'da hem yerli hem de göçebe halkın toplum ve kültür hayatında derin ve etraflı bir değişim tartışılmıştır.

“Vliyaniye rosskiyskoy vlasti na bit tsentralnoaziatskogo naseleniya” [Rus egemenliğinin Merkezi Asya halkının yaşamına etkileri] (s. 187-209) adlı dokuzuncu bölümde göçebe Kazakların sosyo-ekonomik yapısı, yaşam tarzı ve dini hayattaki değişimleri, şehirlerdeki yerleşik nüfus, aile hayatı ve tarım toplumunda kadının durumuna yer verilmiştir. Kazakların toplum yaşamında maddî ve manevî kültürün göçebe yaşam tarzına uygun bir şekilde geliştiğinden bahsedilmektedir. Geleneksel Kazak toplumunun Rus egemenliğine kadar olan dönemde yüzyıllar boyunca aynı kalma özelliği taşıdığına vurgu yapılarak bu hâkimiyet sonrasındaki hızlı nüfus artışıyla birlikte bir tarım toplumunun oluştuğu ve yerleşik nüfusun sayısında artış olduğu belirtilmiştir. Bu bölümde ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında hâkim olan “Zar-zaman” ve “Aydınlatma” adlı iki edebiyat akımdan söz edilmiştir. Son olarak yerleşik halk arasında İslâm, geleneksel toplum ve Rus etkisi konu edilmiştir. Kitapta Rusların Müslüman hayata olan etkisinin çift yönlü olduğu belirtilmektedir. Bu bölümde, Kazak toplumunun yerleşik yaşama geçişinin olumlu yönleri verilmeye çalışılsa da Çarlık hükümetinin tek amacı Kazak toplumunu modernleştirmek değildi. Kazak bozkırlarında hâkimiyeti sağlayamayan Ruslar, Kazakları yerleşik hayata geçirmenin yollarını aramaktaydı. Ayrıca bu bölümde yerleşik kültürün modern hayata uyum sağlamadaki rolüne vurgu yapılarak, Kazakların göçebe hayatı geri kalmış

bir toplum düzeni olarak betimlenmektedir. Yani yazarlara göre Kazakların bu değişimi Ruslar sayesinde olmuştur.

“Migratsii v tsentralnuyu aziyu” [Merkezî Asya’ya göçler] (s. 210-233) aldı onuncu bölümde Türkistan’daki göç konusu ele alınmıştır. Öncelikle Kazak topraklarındaki Rus-Kazak kolonileri, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Rus-Kazak ordusunun gelişimi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarındaki göç hareketleri, yeni göç politikası ve göçmenlerin vaziyeti üzerinde durulmuştur. İlk Rus kitlelerinin XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başlarında bu topraklara gelişlerinden itibaren Ural, Orenburg ve Sibirya Kazak orduları olarak isimlendirilmelerine kadar olan tarihî süreç ele alınmıştır. 1917 tarihine kadar neredeyse 750.000 kişiye varan Türkistan’daki göç hareketleri değerlendirilmiş, Rus göçü sonrası Türkistan’daki yerleşim merkezleri ve buradaki yaşam tarzları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca farklı bir başlık altında Türkistan’daki Rus göçlerinin dışında Çin ve İrandan gelen farklı etnik grupların göçlerine de değinilmiştir.

“Religioznaya politika rossiyskoy vlasti v tsentralnoy azii” [Rus idaresinin Merkezî Asya’daki din politikası] (s. 234-258) adlı on birinci bölümde XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başlarında Rusya’nın Kazak topraklarındaki İslâm politikası, 1868-1891 step hükümleri, Türkistan’ın göçebe ve yerleşik halkları arasında dinî politika ve Türkistan’ın diğer dinî toplulukları hakkında bilgi verilmiştir. Rus hâkimiyetinden sonra Türkistan’da yeni tip dinî politikanın zaruretine vurgu yapılmış, kurulan idarî yapı ve valilerin Müslüman toplum karşısındaki tutumları değerlendirilmiştir.

“Natsionalnaya klassifikatsiya naseleniya tsentralnoy azii” [Merkezî Asya halkının etnik sınıflandırılması] (s. 258-276) adlı on ikinci bölümde Türkistan nüfusunu ilk sınıflandırma çabaları, Kırgız-Kazaklar ve Kara-Kırgızlar, Özbekler ve Tacikler, Sart meselesi, 1897 sayımı, Türkistan aydınları ulusal bilinç ve son olarak etnik sınıflandırma üzerinde durulmuştur. Kitaba göre Bozkırlar Genel Valiliği ve Türkistan topraklarında millî bir bölge ve uyezd bulunmamaktaydı. Bu sebeple millî bir sınırlandırmayı ancak tarihî bir perspektifle yapabileceğimiz vurgulanmaktadır.

“Politiçeskaya jizn v tsentralnoy azii posle 1905 g.” [1905 yılı sonrası Merkezî Asya’da siyasî hayat] (s. 277-292) adlı on üçüncü bölümde Türkistan’daki siyasî akımlar; Ceditizm-Panislavizm-Pantürkizm, Rusya Müslümanları Kongreleri, Devlet meclisi ve Türkistan meseleleri, I. Dünya Savaşı ve 1916 ayaklanması değerlendirilmiştir. “Sistema rossiyskih protektoratov v tsentralnoy azii Buhara i Hiva” [Merkezî Asya’da Buhara ve Hive’de Rus hamiliği] (s. 293-312) adlı on dördüncü bölümde Buhara ve Hive’nin coğrafi ve demografik yapısı, ekonomisi, devlet yapısı, eğitim, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Buhara ve Hive’nin yaşadığı tarihsel süreç, 1917-1920 yıllarında Buhara ve Hive anlatılmıştır. Son bölüm olan “Obraz tsentralnoaziatskogo regiona v rossiyskom obşestvo” [Rus toplumunda Merkez Asya algısı] (s. 312-337) adlı on beşinci bölümde ise XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başlarında Rus toplumunun gözünde göçebe dünyası, XIX. yüzyılın ilk yarısında doğu hakkındaki efsaneler, Ressam Vereşçagin’in Türkistan betimlemeleri, Türkistan ve Rus bilimi, Rus oryantalizminin özellikleri, Türkistan’ın geleneksel sanatları ve Rus toplumu üzerinde durulmuştur.

Kitapta genel bir çerçeve ile çok eski zamanlardan başlayarak Türkistan’ın Çarlık ve Sovyet

dönemlerindeki sosyo-ekonomik, siyasî ve kültürel yapısı üzerinde durulmuş, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki idarî mekanizmaları tartışılmış ve Türkistan'ın yerli ve göçebe halklarının 1920 yılına kadar olan süreçte Ruslarla olan her türlü alandaki ilişkileri değerlendirilmiştir. Konunun Türkistan'ın yerli halkları olan Türkleri ve onların Ruslar ile olan münasebetlerini ilgilendirmesi sebebiyle kitabın Türkistan ismini hak ettiğini vurgulamak isteriz. Bu mesele ilk bölümde etraflı bir şekilde tartışılmıştır. Öncelikle kitabın ilk bölümünde “Orta Asya”, “Merkezî Asya”, “Büyük Buhara”, “Rus Türkistanı”, “Türkistan” ve “Batı Türkistan” kavramlarının izahı yapılmıştır. Bu izahların sonunda yalnız Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan'ı işaret eden ve Kazakistan'ı bu tanımdan ayrı tutan Orta Asya teriminin yerine neden Merkezî Asya teriminin kullanıldığı da açıklanmıştır. Noksanları olsa da, yalnızca siyaset bilimciler ve akademisyenler arasında değil aynı zamanda da Rus literatür ve günümüz basınında yaygın olarak kullanılmasını sebep göstermişlerdir. Kazakistan topraklarını içine almaması dolayısıyla “Orta Asya” terimini tercih etmeyen yazarlar, kitabın başlığında “Orta Asya ve Kazakistan” adının kullanılmasının fazla yer tutacağını ve yanlış olacağını belirtmişlerdir. Son olarak “Büyük Buhara” ve “Türkistan” terimlerinin tarihsel bir nitelik taşıdığına ve günümüz devletlerinin yapısını yansıtmadığına vurgu yapılarak bu tartışmaya son verilmiştir.

Kitap muazzam büyüklükteki topraklarda geçen uzun bir zaman dilimini konu alması dolayısıyla oldukça sığ kalmıştır. Kendilerini objektif olarak nitelendirse de, yazarların halen milli tarih yazımının etkisinde kaldıklarını belirtmek isteriz. Birtakım eksiklikleri kendileri de görmüş olacaklar ki yayımlandıktan bir süre sonra kitabın sorumlu redaktörlerinden S. N. Abaşın “Razmısleniya o “Tsentrálnoy aziy v sostave rossiyskoy imperii” [“Rus imparatorluğu terkinde Merkezi Asya” hakkında düşünce] adlı bir yazı kaleme alarak² kitabın eksikliklerini tüm açıklığıyla vurgulamıştır. Abaşın'e göre, yazarlar milli anlatımdan uzaklaşmayı becerememişlerdir. Diğer bir eksiklik ise, merkeze odaklanma olarak tanımlanmıştır. Anlatılan konu içindeki uzak bölgelere gönderilen kişiler (genellikle imparatorlar, bakanlar, başkentten gönderilen bilim adamları) merkezden gönderilen görevlilerdir. Ona göre, yazarlar bunu her ne kadar saklamaya çalışsalar da her bölümde merkezden gönderilen simayla birlikte merkezin gücü ve etkileri kendini göstermektedir. Yazara göre daha geç dönemlerle karşılaştırıldığında Türkistan hâkimiyetinin ilk yılları (özellikle Kaufman, Çernyayev dönemi) neredeyse tam anlamıyla aydınlatılmıştır. Bu dönemde cereyan eden hadiselerin, önemli şahsiyetlerin biyografilerinin, dönemin kanunlarının ve 1860-1880 hatta 1890 yıllarındaki tartışmaların, 1900-1910 yıllarındaki tarihî süreçten daha iyi bilindiğini söylemek mümkündür. Özellikle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazak bozkırlarındaki süreç az çok ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Ancak XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyıl başlarında Bozkır Genel Valiliği'nin toprakları hakkındaki bilgiler son derece azdır ve birkaç önemli olay etrafından gitmektedir. Yine Türkistan'ın toprakları eşit şekilde değerlendirilmemiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, önemli merkezler üzerinden gidilmiştir. Diğer oblastların (bölgelerin) ve uyezdlarin tarihi, merkez olan Taşkent'ten çok daha az bilinmektedir. Rus hamiliğindeki Buhara Emirliği, özellikle Hive Hanlığı, Gulca ve Pamir

2 S. Abaşın'ın kitap hakkındaki yazısı için bkz. “Razmısleniya o “Tsentrálnoy aziy v sostave rossiyskoy imperii” [“Rus imparatorluğu terkinde Merkezi Asya” hakkında düşünce], *Ab imperio*, 4/2008.

meseleleri, hatta Amuderya bölgesi de oldukça az işlenmiştir. Bu kitapta da bu eksiklikler kendini göstermektedir.

Abaşın kitapla ilgili diğer bir ayrıntıya da dikkat çekmektedir. Uzun bir süredir Türkistan tarihinin öğrenilmesinde yerel dilleri bilmeyen, yalnızca Rus arşiv kaynaklarından yararlanan ve bu coğrafyayı Rus memurlar, seyyahlar ve bilim insanları gözüyle gören Rus dil uzmanları hâkimdi. Bu uzmanlar imparatorlukta yerel halkın nasıl aktif ve bağımsız aktörler olduğunu bilmemekteydiler. Şarkiyatçılar ise yerel dilleri biliyorlar ve kanunlarla birlikte Rus kaynaklarına şüpheyile yaklaşıyorlardı. Bu kitapta da Rus filoloji uzmanlarının etkisi kendini göstermektedir. Bölgeye tamamen Rusça kaynakların gözüyle bakılmakta, bu da yerli halkın günlük yaşamını göz ardı etmelerine sebep olmaktaydı. Kitapta ayrıntılı bir şekilde farklı yönetim kanunları, işgaller ve iskân politikaları üzerinde durulmuş, ancak bölgede bu kanunların nasıl tatbik edildiğine, yerli halkın yönetime, imparatorluğa ve Ruslara nasıl baktığına yer verilmemiştir. Ayrıca yerli aydınlarla, onların biyografilerine ve kendi aralarındaki tartışmalara da yer verilmemiştir.

Sonuç olarak bütün bu eksikliklerine rağmen, bu çalışmanın alanında uzman kişiler tarafından kaleme alınması dolayısıyla büyük bir emek mahsulü olduğunu belirtmek isteriz. Kitap, Türkistan tarihi ile uğraşan geniş araştırmacı kitesine kaynak ve malzeme hakkında bilgi vermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Temennimiz, Rusya ve Türkiye’de, Türkistan’ın hem yerel hem de işgalci devletlerinin dillerini bilen, kaynakları çift yönlü değerlendirerek akademik çalışmalarda bulunan uzmanların sayısının artmasıdır.

Hatice BOZKURT KERİMOVA*

---

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi (İstanbul), esenbikem@hotmail.com